

**МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА
У ПРИВАТНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИНАХ**
**THE METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE STUDY OF THE RULE
OF LAW IN PRIVATE LEGAL RELATIONS**

Паращук Л.Г.,

*викладач кафедри цивільного права і процесу юридичного факультету
Тернопільського національного економічного університету*

Стаття присвячена визначенню необхідності застосування методологічних принципів, прийомів та способів при дослідженні дії принципу верховенства права у приватно-правових відносинах.

Ключові слова: право, верховенство права, приватно-правові відносини, методи.

Статья посвящена определению необходимости применения методологических принципов, приемов и способов при исследовании действия принципа верховенства права в частно-правовых отношениях.

Ключевые слова: право, верховенство права, частно-правовые отношения, методы.

The article is devoted to the definition of need for methodological principles, techniques and methods in the study of the rule of law in private law relations.

Key words: law, rule of law, private legal relations, methodes.

Вибір методів, застосування яких сприяє всебічному розкриттю об'єкта та предмета розвідки, має бути передумовою здійснення будь-якого наукового дослідження. Чітко сформульоване завдання та правильний вибір із всієї множинності методів, які дозволять віднайти актуальні проблеми обраного питання, шляхи їх вирішення з різних позицій – це запорука успіху дослідника. Р. Декарт методом називав ««достеменні та прості правила», дотримання яких сприяє прирощенню знання, дозволяє відрізнити помилкове від істинного. Згідно з його позицією «краще не помишляти про вишукування яких би то не було істин, ніж робити це без усілякого метода» [1]. Характерні для приватних правовідносин рівність, автономність волі, майнова самостійність їх учасників є найбільш близькими до доктрини природного права, поза якою не може існувати й верховенство права. Високий рівень забезпечення прав і свобод людини, можливість учасників приватних правовідносин взаємодіяти між собою на власний розсуд із метою задоволення особистих інтересів є одним із проявів права в суспільному житті.

Необхідно зазначити, що окремими питаннями досліджуваної проблематики займалися такі вчені, як О. Бандура, М. Братасюк, Д. Гудима, О. Гришук, С. Максимов, М. Козюбра, В. Плавич, П. Рабінович та інші.

Метою дослідження є обґрунтування необхідності застосування методологічних підходів при проведенні досліджень, пов'язаних з правовими категоріями, зокрема дією принципу верховенства у приватно-правових відносинах.

Право, як кожен суспільний феномен, викликане потребами суспільства. Існування суспільних феноменів, їхня роль та значення коливаються від незначних до визначальних. Право є фундаментом, без якого співжиття індивідів є безсистемним, некерованим, а задоволення потреб та інтересів сильнішого відбувається за рахунок нівелювання інтересів слабшого. Отфрид Хеффе вільне від права і держави співіснування розглядав як стан неминучих конфліктів [2, с. 285]. Право ж надає рівні можливості сильному та слабкому для реалізації інтересів, розвитку людини як особистості. Суспільство тут відіграє роль координатора, справедливого судді, який стримує прояви ущемлення, створює умови для кожного. Засобом усунення соціальної несправедливості французький діяч і політичний мислитель А. Токвіль вважав розгортання індивідуальних свобод і встановлення демократичного політичного режиму – суспільства, в якому кожний чимось володіє і всі або майже всі зацікавлені в збереженні громадського порядку [3, с. 12].

Складність та багатогранність цивільних відносин обумовлює необхідність використання в наукових до-

слідженнях сучасної постмодерної методології, яку становить плюралізм філософських загальнонаукових та спеціально-правових методів дослідження. Триступенева структура (дослідницькі підходи, методи та прийоми) методології філософсько-правових досліджень є актуальною, у тому числі і при дослідженні принципу верховенства права у приватно-правових відносинах. Важливим при цьому є застосування антропоцентричних, антропологічних підходів, оскільки дія даного принципу в суспільстві напряму залежить від орієнтації суспільства на людину та її потреби, права. Д. Гудима під антропологічними підходами розуміє засновані на висновках певних видів антропології світоглядні ідеї стосовно природи та сутності людини, які визначають особливості встановлення, відбору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації й оцінки [4, с. 43]. Без орієнтації на людину всяке дослідження, пов'язане з правом, втрачає свій зміст. Особливо це стосується приватно-правових відносин, функціонування та розвитку яких неможливий поза людиною. Невраховання та недооцінювання її, її особливостей призводять до встановлення домінантою держави, яка є вторинною, похідною, штучним суб'єктом, який сприяє життєдіяльності людини, а не навпаки – наділяє правами, моделює взаємовідносини в приватній сфері.

Для виявлення ефективності принципу верховенства права в цивільних правовідносинах необхідно дослідити сукупність норм, які здійснюють їх регулювання, що потребує аналізу права з позиції найбільш полярних типів праворозуміння – позитивного та природного. Не заперечуючи той факт, що право має втілюватися в певній формі й покликане врегулювати відносини між людьми, зокрема їх групами, все ж таки, безперечно, схиляємося до його природного походження. І якщо ряду галузей, зокрема публічного права, притаманні ієрархія, відносини влади і підпорядкування, чітке дотримання положень норм, то в галузях приватного права право знаходить свій найбільший прояв. Фактично якість приватних правовідносин у суспільстві є показником його дії. Так, приватне життя характеризується множинністю соціальних зв'язків, що, у свою чергу, пов'язано з людиною, її особливим світосприйняттям. Розвиваючи сутність принципу верховенства права, не можна упускати зв'язок права із свободою людини, її волею, притаманними їй особливостями. Право є свобода, і вона проявляється: і через реалізацію внутрішньої волі в зовнішній поведінці суб'єкта цивільних правовідносин при укладенні цивільно-правових договорів, і через широкий простір для здійснення тріади повноважень (володіння, користування та розпорядження) щодо належної особі влас-

ності, і через можливість особи-носія безперешкодно здійснювати весь необхідний спектр повноважень щодо належних їй особистих немайнових прав та ін. І неприциповим для приватних відносин є чітке дотримання норм цивільного законодавства (звичайно, крім випадків необхідності застосування імперативних норм), оскільки суб'єкти цивільних правовідносин вправі робити все те, що не заборонене законом, а отже, мають обсяг свободи, необхідний для розвитку людини як особистості, застосовуючи для визначення своїх прав та обов'язків не тільки норми, але й звичаї, договори.

Дослідження принципу верховенства права крізь призму позитивістського та природного типів праворозуміння дозволяє залежно від позиції, з одного боку, розкрити цивільні права як можливості, даровані державою, які можуть бути за її волею обмежені, а з іншого боку, як прояв свободи, і функція держави тут полягає в забезпеченні прав, зокрема власників майна, інших осіб, які володіють майном на законних підставах, з найменшими обмеженнями для них. Використання методу діалектики допомагає виявити характерні для цивільного права протилежності, такі як право та обов'язок, свобода та самообмеження, правопорушення та відповідальність. Також у результаті здійснення аналізу норм цивільного законодавства, що регулюють особисті немайнові та майнові відносини на їх відповідність принципу верховенства права, з урахуванням позицій, що існують сьогодні, має бути вироблена власна позиція, яка стане доказом правильності одних та хибності інших позицій щодо природи права.

Природна методологія немислима без використання ціннісного підходу до права, оскільки з цієї позиції йому притаманні моральність, ірраціональність, релігійність тощо. Так, С. Максимов наголошує на тому, що цінності, або очевидні ціннісні принципи, покладено в основу прав та обов'язків, правових норм. Завдяки цінностям право отримує свій зміст, формуються дозволи, заборони, зобов'язання. Вони знімають момент байдужості в поведінці правового суб'єкта, і без них феномен права був би неможливим [2, с. 275]. Існування правових феноменів супроводжується плюралізмом думок, зокрема щодо природи їх походження, які, попри свою об'єктивність, не позбавлені суб'єктивізму. Разом з тим такий суб'єктивізм напругу пов'язаний зі шкалою цінностей автора, його власного бачення. М. Братасюк відмічає, що: «особистісно-ціннісний підхід не заперечує об'єктивності пізнання правових феноменів. Навпаки, він їх розглядає з різних позицій, забезпечує повніший, адекватніший аналіз їх» [5, с. 157]. Однак будь-яка позиція, побудована на власних цінностях, втрачає зміст при перенесенні питання в площину особистих інтересів, що, однак, не позбавлене взаємозалежності. Так, в суспільстві постійно спостерігається зіткнення особистісних інтересів, які за наявності реальної можливості їх носіїв впливати на певні важелі, переносяться у відповідне поле. Зіткнення інтересів є наслідком неоднорідності цінностей, які також знаходяться в постійному антагонізмі. Ціннісний (аксіологічний) підхід особливо актуальний у пов'язаних із приватноправовими відносинами дослідженнях, зокрема нормами, які їх регулюють. Так, законотворчий наступ, який відбувається останніми роками на власників, зокрема земельних ділянок, є яскравим прикладом домінування особистих інтересів окремої групи над загальнолюдськими цінностями, над автономією людини. Норми, які ущемляють права людини, зменшують ступінь її правової свободи, знижують цінність самої людини, тим самим вивисуючись над нею. Т. Оноре вважає, що завдання права є віднаходження такого компромісу між різними цінностями, який дозволив би людям з різними моральними, політичними та соціальними пріоритетами мирно співіснувати [5, с. 160].

Попри те, що право є актуальним об'єктом дослідження багатьох філософів права не одне тисячоліття, воно і до тепер залишається феноменом, до кінця не пізнаним, що є наслідком різноманітності форм його буття, які постійно видозмінюються. Гегель писав, що, досліджуючи сутність права, філософ права не може не зачепити таких «вічних» філософських проблем, як: космічні засади буття загалом і буття права, цивілізація і космос, цивілізація і культура, соціум і культура, порядок і хаос у соціокультурному просторі, воля особистості, її свобода, справедливість, мораль у соціумному житті тощо. У контексті дослідження цих проблем філософ права відчує, відстежить ті каплини істинних знань про право, які в сукупності дадуть «ідею права» [5, с. 68]. Він виділяв три основні форми конкретизації поняття свободи і права: абстрактне право, мораль і моральність. У сфері абстрактного права воля безпосередня, це право абстрактно вільної особи для себе. Визначеність свободи волі постає тут як самосвідомість про себе в якості абстрактного і вільного «я». Така одинична воля є особою. Абстрактне право має своїм змістом те, що в основі права лежить свобода окремої людини. За Гегелем, основна заповідь права є такою: «будь особою і поважай інших та їх осіб». Особа може дати собі наявне буття в речах, тобто мати власність. Однак буття в речах є випадковим і неадекватним свободі. Гегель обґрунтовує формальну, правову рівність людей: люди рівні як вільні особи, рівні в однаковому праві на приватну власність, але не в розмірі володіння власністю. Вимога фактичної рівності розглядається ним як нерозумна точка зору [6, с. 53].

За посередництвом аналізу норм цивільного законодавства України, які є регулятором прав та обов'язків суб'єктів цивільних правовідносин, має здійснюватися пошук ідей справедливості, добра, розуму в їх змісті. Аналіз категорій, причетних до права, допомагає розкрити ідею права в її сучасній інтерпретації як прояв свободи, волі, домінування над людиною-особою людини-особистості, яка є самодостатньою, відповідальною тощо. Крім того, право не обмежується лише нормою, оскільки норма не може врегулювати все розмаїття зв'язків, що відбуваються між абсолютно різними, не пізнаними один одним, у тому числі законодавцем, індивідами. На думку Г.Ф. Шершеневича, природне право може виступати і як діюче право: це право, яке повинно застосовуватись там, де мовчать закони, а іноді й там, де вони суперечать один одному [7, с. 147]. Попри те, що законодавцем використовується в законотворчості досвід демократичних країн, регулювання лише за допомогою норм вкрай недостатньо. Звичай, які є усталеною, повторюваною поведінкою в тій чи іншій сферах, також можуть врегулювати суспільні відносини. Однак, на думку Дж.С. Міля, той, хто діє певним чином лише тому, що це є звичаєм, не робить жодного вибору. Він не набирає практики ні вирішення найкращої з наявних можливостей, ні прагнення до її втілення. Розумові й моральні сили, подібно до мускульних, повинні розвиватись лише в процесі використання. Той, хто дозволяє, щоб світ або найближча до нього частина світу обирали за нього план його життя, не має жодної потреби в будь-яких здатностях, окрім мавпячого хисту до імітації. А хто обирає свій план сам, той залучає всі свої здатності [6, с. 76-77]. Крім того, договір як нормативний акт індивідуальної дії найбільшою мірою може врахувати особливості конкретних суб'єктів, тим самим розкриваючи буття права, сприяючи свободі індивідів, що проявляється у вільному виборі контрагентами умов договору. У договірних правовідносинах проявляється спрямованість, бажання особистості взаємодіяти один з іншими, обмежити добровільно свою свободу для досягнення спільної мети. Втілення права в такі форми і свідченням його прогресивності, змінності, актуальності. Прогрес

права, викликаний прогресом людського знання, свідчить про демократичну спрямованість держави, що виявляється у вищому характері самоорганізації суб'єктів, ніж у країнах із низьким рівнем демократії.

Для пошуку концептів принципу верховенства права в різних правових системах із метою виявлення залежності між його змістом, ефективністю впливу на законодавчі норми та рівнем суспільного життя, розвитком приватної власності, забезпеченням основних прав та свобод людини тощо необхідним є використання порівняльно-правового методу. За його посередництвом стає можливим уникнення помилок у позитивному врегулюванні цивільно-правових відносин, усунення з найменшою шкодою для суспільства існуючих погіршостей у цивільному законодавстві під час приведення законодавчих норм у відповідність до принципу верховенства права та його ствердження в суспільстві.

Дослідження досягнення в будь-якій державі, в тому числі й в Україні, верховенства права потребує з'ясування, а що, зрештою, забезпечує таке верховенство, чи існує в суспільстві його необхідність. Оскільки право є свободою, можливостями, які необхідні людям для життя та гідного існування, то питання місця права в тому чи іншому суспільстві визначається потребами кожного індивіда, який є його членом, та суспільства як єдиного цілого. За даних обставин у пригоді стає потребний метод, застосування якого дозволяє виявити потреби приватних та публічних суб'єктів, а через них і природу самого права, дослідити його роль та значення в задоволенні всього спектру приватних потреб кожного суб'єкта, який перебуває в соціальному середовищі, суспільства як єдиного цілого. П.М. Рабінович у застосуванні вказаного методологічного підходу вбачає можливість відшукування соціальної сутності (природи) будь-яких суспільних феноменів через з'ясування їхньої ролі, їхнього значення в задоволенні різноманітних реальних потреб тих або інших суб'єктів соціально неоднорідного суспільства (окремих індивідів, їхніх спільнот і об'єднань та всього соціуму) [8, с. 9]. Зазначений метод сприятиме виявленню шляхів досягнення компромісу між приватними та публічними інтересами з мінімальним втручанням держави у приватне життя, що є особливо актуальним для сучасної України.

Для повноти дослідження важливим є і феноменологічний підхід. Цивільне законодавство України, зокрема Цивільний кодекс України, створений, як зазначалося, з урахуванням демократичних людиноцентричних засад, що ми бачимо у ст. 3 «Загальні засади цивільного законодавства». Ефективне регулювання суспільних відносин, що забезпечує цивільне законодавство, покликане допомогти розкрити духовний світ людини, використати весь наявний у неї потенціал задля досягнення реаль-

ної свободи. Однак норми не позбавлені правових хиб зокрема, і це є суттєвим недоліком – їх декларативність. Законодавче забезпечення є серйозним, але недостатнім кроком, оскільки для досягнення людиною свободи мають бути створені реальні передумови. П.Н. Новгородцев вказує, що «задача та сутність права полягає дійсно в охороні особистої свободи, але для здійснення цієї цілі необхідна турбота про матеріальні умови свободи: без цього свобода деяких може залишитися порожнім звуком, недосяжним благом, закріпленим за ним юридично та відібраним фактично» [9, с. 430]. Звичайно, правовими нормами неможливо задовольнити всі без виключення потреби, оскільки потреби в кожного свої. Так, у кожному суспільстві, у кожному положенні є свій рівень життя, який вважається нормою, і є своя межа, за якою починається неприпустима крайність. Право і стає на цей шлях, коли воно бере на себе визначення відомих умовних норм. І в цьому випадку має величезне значення вже саме визнання принципу охорони особистості в кожній людині [9, с. 431]. Завдання ж людини – розкрити свою духовність, те добре, що природою даровано кожному. Для цього мало її навчити, оскільки знання не завжди мають необхідне застосування, завдання права – допомогти їй відчутти причетність до правових феноменів, зрозуміти сутність правових явищ, що стане для неї можливим за умови, якщо вона, пірнувши у власну свідомість, інтуїтивно пізнає сутність цих правових явищ-феноменів. У процесі «категоріального споглядання ідеальних абстрактно-загальних реалій» людина здатна «відчутти мимовільне почуття глибокої задоволеності» від дотику її духу до загальних істин [10, с. 41]. Феноменологічний метод також допомагає розкрити взаємний вплив особистісності кожного окремого індивіда та суспільства як єдиного цілого, що взаємовизначають один одного.

Екзистенціальний метод дослідження розкриває людину як сукупність протилежностей «я та інші». З одного боку, людина прагне задовольняти лише свої потреби, ігноруючи інтереси інших суб'єктів цивільних правовідносин. З іншого боку, вона розуміє, що така поведінка в майбутньому поставить і її у становище жертви. Тому вона шукає шляхи узгодження не тільки власних інтересів, але й чужих. Праву, яке втілюється у форму нормативних актів, відводиться роль модулятора, координатора поведінки суб'єктів із метою сприяння реалізації ними свого потенціалу.

Отже, застосування філософських загальнонаукових та спеціально-правових методів у дослідженнях правових феноменів, у тому числі пов'язаних із приватною сферою, є край необхідним. Кожен із використаних методів дозволяє розкрити багатогранність засобів впливу права на розвиток приватно-правових відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Философия для аспирантов. Кохановский В.П., Золотухина Е.В., Лешкевич Т.Г., Фатхи Т.Б. 2-е изд. – Ростов н/Д: Феникс, 2003. – 448 с.
2. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография / С.И. Максимов. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.
3. Мадиссон В. Право і влада: людина в правовому полі (до методологічних проблем філософії приватного права) / В.Мадиссон // Право України. – 1999. – № 11. – С. 11-16.
4. Гудима Д. Права людини: антрополого-методологічні підходи до їх дослідження / Д. Гудима // Вісник Академії правових наук. – 2009. – № 1 (56). – С. 40-47.
5. Патеі-Братасюк М.Г. Філософія права: Навчальний посібник. – Тернопіль, 2006.
6. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О.В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.
7. Пархоменко Н.М. Джерела права: проблеми теорії та методології. Монографія / відпов. ред. В.О. Бабкін. – К.: ТОВ Вид-во «Юридична думка». – 2008. – 336с.
8. Рабінович П.М. Социалистическое право как ценность. – Львов, 1985. – 167с.
9. Философия права. Хрестоматия: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Под ред. Н.И. Панова. – Состав. Панов Н.И., Бачинин В.А., Святоцкий А.Д. – К.: Издательский Дом «Ин Юре», 2002. – 692с.
10. Яремко О.М. Контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції: Дис... канд. наук: 12.00.12 – 2009. – 221с.